

JANA ENGELBRECHTOVÁ

LATIJS SCHOOLDRAMA IN DE NEDERLANDEN

1. INLEIDING

Wat het onderwijs betreft, kunnen de Lage Landen al vroeg als ‘progressief’ worden betiteld. Natuurlijk zagen scholen er in de middeleeuwen anders uit. De oudste scholen waren voornamelijk stedelijke instellingen met onderwijs in het Latijn en bedoeld voor toekomstige clerici. Tot de eerste scholen behoorde de kathedraalschool in Utrecht die al kort na 690 werd gesticht (Boekholt en De Booy 3-5; Bloemendal, *Spiegel* 9). Met de toename van de handel kwam er ook behoefte aan betere opleiding in de seculiere sfeer, vooral voor kinderen uit koopmansfamilies in rijkere provincies. De hanzesteden richtten hun eigen scholen op en in de veertiende eeuw gingen de Broeders des Gemenen Levens voor armere kinderen onderwijs organiseren (Post 559-561).

Uit de stadsscholen ontwikkelden zich de zogenaamde ‘grote scholen’, meestal bedoeld voor jongens van acht tot vijftien jaar. Latijn was het belangrijkste vak, dat was de internationale taal van die tijd (Bloemendal, *Spiegel* 9-11). Wie naar de universiteit wilde gaan, moest vóór de oprichting in 1425 van de universiteit in Leuven

Mgr. Jana Engelbrechtová, PhD is als classica verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Faculteit Letteren van de universiteit in Olomouc. Zij richt zich vooral op Latijn van de laat-antieke en vroeg-middeleeuwse periode en daarnaast op het humanistische Latijn. Voorts geeft zij inleidende colleges over geschiedenis en geografie van de Nederlanden. Correspondentieadres: Katedra historie FF, Univerzita Palackého, Na Hradě 5, 771 00 Olomouc, Tsjechië; e-mail: jana.engelbrechtova@upol.cz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7526-8202>.

Deze bijdrage werd geschreven in het kader van het project FPVČ 2016/03 Venantius Fortunatus a merovejská Galie van de Faculteit Letteren van de Palacký Universiteit in Olomouc. Nederlandse vertaling door W. Engelbrecht. Hierbij wil ik de anonieme reviewer danken voor de gemaakte opmerkingen en de aandacht op het werk van Hamelink.

helemaal naar Parijs, Oxford of Keulen. Met goede kennis van het Latijn kon je in heel Europa studeren, zoals nu met het Engels.

Latijn was voor intellectuelen in de middeleeuwen en de renaissance een tweede moedertaal of, zoals de befaamde mediëviste Christine Mohrmann (273) opmerkte, de taal van de *respublica clericorum*, waarbij het begrip *clericus* min of meer gelijk stond aan ons moderne begrip ‘intellectueel’. Een Latijnse school was dan ook vanaf de zestiende eeuw een statutssymbool en elke zichzelf respecterende stad had er wel een.¹ Deze scholen wilden de leerlingen niet alleen goed Latijn leren, maar ook liefde voor de Latijnse literatuur bijbrengen. Verder moesten scholieren door de lectuur van kerkvaders moreel gevormd worden en de weg naar Christus vinden. In de zestiende eeuw werd het aantal schooljaren op zes vastgelegd en werd de organisatie van het onderwijs gefixeerd. Hoewel er verschillen tussen de scholen waren, maakten – naast werk van klassieke schrijvers als Cicero, Vergilius en Sallustius – ook drama’s van de blijspeldichters Terentius (195/0-159 v. Chr.) en Plautus (251-184 v. Chr.) deel uit van het curriculum. Dat ook blijspeldichters hun plaats kregen, was te danken aan de overtuiging dat komedies een voorbeeldige spiegel van het leven boden, zoals Macropedius, auteur van Latijnse stukken, schreef in zijn opdrachtbrief bij *Aluta* uit 1553 (geciteerd in Hamelink 17):

Waar zouden de jonge leerlingen meer aan hebben voor hun kennis, wat zou meer bijdragen tot de literaire vorming van de middelste klassen, waarvan hebben de meest gevorderde leerlingen, ja alle samen meer profijt voor een deugdzaam leven, dan van een serieuze komedie? Die wordt terecht door sommigen gedefinieerd als spiegel van het dagelijks leven.

2. THEATER OP SCHOOL

Dialogen en hun dramatisering waren een goede manier om Latijn te leren en actief te gebruiken. Van de schoolauteurs werden de komedies van Plautus en Terentius als het meest geschikt beschouwd, omdat de plots zich afspelen in alledaagse situaties en beide auteurs relatief eenvoudig Latijn gebruiken. Dat was goed voor de woordenschat en om actief in het Latijn te leren reageren. De renaissance van het klassiek Latijns toneel begon op 3 september 1508 in Leuven met de opvoering van Plautus’ *Aulularia* [De pot met goud] door studenten van Martinus Dorpius (1485-

¹ Bloemendal (*Spiegel* 14) noteert dat er alleen al in de provincie Zeeland Latijnse scholen waren in Middelburg, Vlissingen, Arnemuiden, Zierikzee, Goes en Veere, terwijl er zelfs in kleine plaatsen als Brouwershaven, Tholen, Sluis, Hulst en Axel een vorm van Latijns onderwijs werd aangeboden.

1525), waarbij Dorpius zelf het verloren vijfde bedrijf had aangevuld (Bloemendal, 'Neo-Latin Drama' 296). De eerste die zelf Latijnse stukken maakte, was Georgius Macropedius (Joris Lanckveldt, 1487-1558), die rond 1515 de *Aluta* (Drankzuchtig Aaltje) en de *Rebelle*s (De ongehoorzame scholieren) schreef voor zijn leerlingen (Bloemendal, *Spiegel* 31). Als gevolg van de verandering van de Latijnse school in de noordelijke Nederlanden in echte gymnasia hield de productie van schooltoneel daar rond 1610 op, terwijl in de katholieke zuidelijke Nederlanden de jezuiten er nog tot halverwege de achttiende eeuw mee doorgingen (Van den Boogerd 231-255).² Macropedius verantwoordde in de opdracht van de eerste druk van beide genoemde stukken de reden om ze te schrijven (Macropedius 1535, 38-39, hierboven geciteerd).

Schoolrectoren modificeerden, verbeterden en verrijkten de stukken van Terentius en Plautus. Zo was het gebruik van zangkoren geliefd. Die maakten geen deel uit van antieke komedies, maar kwamen wel in antieke tragedies voor. Zo konden de *rectores* hele klassen of zelfs alle leerlingen van een school³ laten deelnemen aan de opvoering – nu is dat overigens niet anders bij schooltheater. Bovendien kon extra moraliserende uitleg in de koorliederen worden opgenomen (Bloemendal, *Spiegel* 41). Later ging men naar het voorbeeld van Terentius en Plautus eigen drama's schrijven die bij deze auteurs aansloten. Dat was ook een kwestie van noodzaak: er zijn van Terentius, die het meest geschikt werd geacht voor scholieren, slechts zes comedies over, van Plautus, van wie veel stukken vanwege het vulgaire taalgebruik minder voor opvoering op school werden geacht, twintig en tenslotte nog tien tragedies van Seneca (Bloemendal, *Spiegel* 32-33).

3. THEMATIEK

Het karakter van zulk theater was heel uiteenlopend: het ging van eenvoudige stukjes tot veeleisende drama's, van allegorieën en moraliteiten tot klassieke tragedies. De thematiek veranderde met de tijd. Eerst werden aan klassieke stukken eigentijdse types als boeren, priesters en kooplieden toegevoegd. Later kwamen zulke figuren op de voorgrond te staan. Zo verplaatste de handeling zich naar het heden en leerden de scholieren om in het Latijn te denken. Typische voorbeelden zijn de *Vitulus* (Het kalf, 1596) van Cornelius Schonaeus (Cornelis Schoon, 1540-1611) op een thema dat bekend was uit kluchten, of stukken over stoute scholieren als

² Van den Boogerd geeft hier complete overzichten van Zuid-Nederlands jezueïetisch schooltoneel.

³ Bloemendal (*Spiegel* 20) vermeldt dat bijvoorbeeld in Delft tussen 1582 en 1610 het totaal aantal leerlingen van de Latijnse school slechts 47 was.

*Rebelle*s van Macropedius of *Didascalus* (De scholier, 1534) van Jacobus Zovivius (Jacoppen Pietersen, 1512-na 1543).

In de zestiende eeuw kwamen er ook bijbelse en religieuze thema's voor. Dat was voor het publiek bekende stof. Hierbij putte men vooral uit populaire Bijbelse verhalen zoals de parabel van de verloren zoon, de barmhartige Samaritaan of Lazarus. Zulke stukken werden als *De christelijke Terentius* aangeprezen (Engelbrechtová, 210-212).

4. AUTEURS

De auteurs van dit soort drama's moeten onder de *rectores* en hun helpers worden gezocht. Die pasten hun werk aan de behoeften van hun leerlingen aan. In de eerste helft van de zeventiende eeuw begonnen ook humanisten toneel te schrijven – zij hadden hogere ambities en wilden echt nieuw klassiek toneel scheppen.

In de productie van Neolatijns theater in de Nederlanden gedurende de zestiende en zeventiende eeuw kunnen we een drietal generaties onderscheiden. Jan Bloemendal (*Neo-Latin Drama* 302-357) noemt in totaal 1144 auteurs, van wie we hier slechts de allerbelangrijkste personen kort zullen beschrijven.⁴

4.1 EERSTE GENERATIE

Bij de eerste generatie, van ongeveer 1500 tot 1550 op de overgang van middeleeuwen naar renaissance, gaat het om *rectores* die met hun leerlingen klassiek-Latijnse drama's opvoerden en die modificeerden. Tot hen behoorde Lambertus Hortensius (Lambert van den Hove, ca. 1500-1574). Deze zoon van een hovenier (vandaar zijn naam) uit Montfoort werd na zijn studie in Utrecht en Leuven rector van het Utrechtse Hiëronymus gymnasium, destijds een school van de Broeders des Gemeenen Levens, en werd priester. Hoewel hij de katholieke kerk nooit officieel vaarwel had gezegd, kreeg hij als bijnaam 'Lutersche paep'. Later was hij rector in Naarden en in 1572 een van de zeven raadsleden die vergeefs trachtten de Spaanse Furie af

⁴ Wij volgen hier de indeling van Bloemendal ('Neo-Latin Drama' 302-357) en Engelbrechtová (214-222). Vanuit een Centraal-Europese optiek is overigens interessant dat Jan Amos Comenius (1592-1670) met zijn *Diogenes Cynicus redivivus* (Diogenes Cynicus herleefd, 1658) bij Bloemendal (*Spiegel* 88) in diens lijst van in de Nederlanden werkzame auteurs is opgevoerd.

te wenden.⁵ De commentaren die hij schreef op Griekse komedies van Aristophanes⁶ zijn ook in Midden-Europa vaak in bibliotheken aanwezig.

Eligijs Houcharius (Elooi Hoockaert, geb. ca. 1480-na 1519) is de eerste Nederlandse auteur van wie bekend is dat hij zelf originele Latijnse stukken schreef die zijn leerlingen ook inderdaad hebben opgevoerd. Hoockaert kwam uit Gent en studeerde in Parijs, waar hij in 1504 doctor in de logica werd. Daarna werd hij in Gent rector van de Latijnse school De cleene rose en ontving de priesterwijding. Hij schreef minstens negen Latijnse stukken, waarvan *Grisellis* (1509) het eerste en bekendste was.⁷ De première daarvan op 6 september 1512 kan daarom als het begin van het Neolatijnse theater in de Nederlanden worden beschouwd.

Tussen de eerste en de tweede generatie in staan twee voor de ontwikkeling van het Latijnse theater uit de Nederlanden zeer belangrijke auteurs, Guillelmus Gnaphaeus (Willem de Volder, 1493-1568) en Georgius Macropedius (Joris van Lanckveldt, 1487-1558). Aan hen zal in de tweede helft van deze bijdrage meer aandacht worden besteed.

4.2 TWEEDE GENERATIE

De auteurs van de tweede generatie hadden te maken met toenemende spanningen tussen het beginnende protestantisme en katholicisme. In de steeds scherper wordende concurrentie tussen beide richtingen van het christendom speelde het theater een belangrijke rol. Van het grote aantal theaterauteurs van deze generatie noemen we er hier drie. De Antwerpenaar Johannes Baptista Grammaius (Jean-Baptiste Grammaye, 1579-1635) studeerde rechten en theologie in Keulen en Leuven en werd kanunnik van de St. Pieter te Leuven. Hij werd door de aartshertogen Albert en

⁵ Hortensius werd zelf gespaard, omdat toevallig een van zijn ex-leerlingen, jonkheer Lieven van Weldam († voor 1595) diende in het Spaanse leger, maar moest wel toezien hoe zijn natuurlijke zoon Augustinus werd vermoord.

⁶ *Explanationes in Aristophanis Plutum, Nebulas, Ranas et Equites* (Uitleg van de komedies van Aristofanes, De Rijkdom, De Wolken, De Kikkers en De Ridder, 1556-1561).

⁷ Het gaat om een adaptatie voor toneel van een novelle overgenomen uit Boccaccio's *Decamerone*, de tiende novelle van de tiende dag. In deze novelle trouwt de Italiaanse vorst Gualtieri, markies van Saluzzo, met het eenvoudige boerenmeisje Griselda. Tegen verwachting van het hof weet zij zich al snel tot een echte dame te ontwikkelen. Dit wekt jaloezie van de hovelingen op en de vorst besluit om haar op de proef te stellen. Hij vernedert haar, laat schijnbaar hun kinderen terechtstellen en zegt ten slotte dat hij van haar wil scheiden om een jonge adellijke dame te trouwen. Hij dwingt haar om als dienstmeisje het eten op te dienen bij het huwelijk met deze dame, in werkelijkheid hun eigen dochter die in afzondering was opgevoed. Uiteindelijk bekent Gualtieri dat het allemaal *fake* was en hij herstelt Griselda in al haar rechten als zijn vrouw. Het stuk werd in Parijs in 1511 gedrukt en in 1513 en 1519 in Gent herdrukt (Erenstein 80-82).

Isabella tot historiograaf van de Spaanse Nederlanden benoemd, in welke functie hij verschillende historische werken publiceerde en als diplomaat optrad. Op een van zijn diplomatieke reizen werd hij in 1619 door piraten nabij Libië gevangen genomen. Over zijn ervaringen tijdens dit onvrijwillige oponthoud schreef hij na bevrijding in 1620 een dagboek *Diarium*. Grammaye was een zeer ijverige drama-auteur en schreef 22 toneelstukken, waarvan *Andromeda Belgica dicta* (Andromeda de Nederlandse, 1600) het bekendste was.

Cornelius Laurimannus (Cornelis Lauwerman, ca. 1520-1573) was een leerling van Macropedius, toen deze laatste rector van het Hiëronymus gymnasium in Utrecht was. Na zijn rechtenstudie in Leuven werd hij zelf diens opvolger als rector van de school. Laurimannus bleef ook na de overgang van de stad Utrecht naar de reformatie katholiek en schreef verschillende stukken ter verdediging van het geloof. In 1562 verschenen zijn Bijbelse stukken *Exodus* en *Esthera regina* (Koningin Esther), waarin de Israëlieten onderdrukt worden door de farao, zoals de katholieken destijds onderdrukt werden door de luthersen. Zijn *Miles Christianus* (Soldaat van Christus, 1565) is een allegorisch stuk over de strijd tegen ketterij.

Verreweg de meest productieve auteur van Neolatijnse blijspelen was de reeds genoemde Cornelius Schonaeus (1540-1611), ook een leerling van Macropedius. Hij was geboren in Gouda en ging na het gymnasium in Utrecht te Leuven studeren, om na zijn studie leraar *ludimagister*, dramameester in zijn geboortestad Gouda te worden. In 1574 werd hij rector van de Latijnse school in Den Haag en vertrok nog in datzelfde jaar naar het destijds belangrijkere Haarlem om daar de Latijnse school te gaan leiden. Hoewel ook hij na de overgang van de stad tot de reformatie (1576) katholiek bleef, kon hij tot zijn pensionering in 1609 als rector in functie blijven. Schonaeus schreef 18 stukken, vooral komedies, waarvan *Tobaeus* (1569) over een pelgrimstocht van Tobaeus met Azarias (in werkelijkheid de aartsengel Rafaël) het populairst was. Dit stuk werd meer dan vijftig keer uitgegeven en vertaald in het Deens, Duits, Engels en Pools.⁸

4.3 DERDE GENERATIE

Van de omvangrijke derde generatie noemen we hier slechts de drie grootsten. De twee eersten, Hugo Grotius (Hugo de Groot, 1583-1645) en Daniël Heinsius

⁸ De Poolse vertaling is gemaakt door Józef Epifani Minasowicz (1718-1796) en werd als *Tabasz, albo Tobiasz Stary: tragi-komedia w pięciu aktach z łacińskiego wierszem polskim nierytmowym* in 1773 uitgegeven bij Mitzlerowski in Warschau – online toegankelijk via polona.pl/item/tabasz-albo-tobiasz-stary-tragi-komedia-w-pieciu-aktach-z-lacinskiego-wierszem-polskim,MTTyMDI0Mg/1/#:info:metadata.

(1580-1655), beoogden “[M]et verheven onderwerpen, hooggestemde geestelijke strekking en stilistische pretenties [...] een opwaardering van het Latijnse schooldrama, dat onder meer in Leiden uit de ban van de calvinistische censoren moest worden bevrijd” (Porteman en Smits-Veldt 173). Grotius uit Delft is vooral bekend als de grondlegger van het internationale recht. Zijn werken *De iure belli ac pacis* (Over het recht van oorlog en vrede, 1625) en *De veritate religionis christianae* (Over de waarheid van het christelijk geloof, 1627) zijn het bekendste, maar in zijn jeugd schreef hij ook een paar Latijnse drama’s van hoge kwaliteit waarvan *Adamus exul* (Adam in ballingschap, 1601) met Bijbelse stof en naar Senecaans model door Joost van den Vondel in het Nederlands werd bewerkt als *Adam in ballingschap* (1664).

Heinsius kwam uit Gent, vanwaar zijn protestantse ouders in 1583 naar Vlissingen waren gevlucht. Na zijn studies in Franeker en Leiden werd hij in 1603 hoogleraar klassieke filologie en bibliothecaris in Leiden. Hij was een actieve uitgever van Latijnse en Griekse teksten en schreef veel elegieën. Zijn *De tragica constitutione* (Over het dichten van tragedies, 1611) werd een standaardwerk van de theatertheorie. Hij schreef onder andere het vaderlandslievende drama *Auriacus sive Libertas saucia* (Oranje of de gewonde vrijheid, 1601) over de moord op Willem van Oranje.

Nicolaus Vernulaeus (Nicolas de Vermulz, 1583-1648) uit het Luxemburgse Roebelmont wordt beschouwd als de laatste van de grote Neolatijnse dichters werkzaam bij de universiteit van Leuven, waar hij rector was van het Collège de Luxembourg en ook hoogleraar Latijn bij het befaamde Collegium Trilingue. Hij werd benoemd tot raadsheer en historiograaf van koning Ferdinand III en schreef als zodanig in 1635 een *Apologia pro gente Austriaca* (Apologie van het Oostenrijkse volk) die nog hetzelfde jaar in het Tsjechisch werd vertaald.⁹ Zijn specialiteit waren historische drama’s en hij interesseerde zich als een van de zeer weinige auteurs uit de Lage Landen ook voor Centraal-Europese geschiedenis. Zo schreef hij een drama *Ottacarus Bohemiae rex* (Koning Otakar II van Bohemen, 1624) en *Fritlandus* (Albrecht van Wallenstein, 1637).

Zoals hierboven gezegd, waren Gnaphaeus en Macropedius de belangrijkste en invloedrijkste auteurs voor het Latijns schooldrama. We gaan daarom hierna wat dieper op hun werk in.

⁹ De Tsjechische vertaling is gemaakt door Václav František Coelestinus (Václav František Celestýn Blumenberka, 1606-1674) als *Berla Králowská, a Cýsařská Negoswicenégssýho, a Katolického Arcy-Domu Rakauského* en werd uitgegeven in 1635 bij het Groot College in Praag; exemplaar: Brno: Moravská zemská knihovna, sign. ST1-0024.981 – online via www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:d73ae0bb-40af-11e1-ac09-0050569d679d?page=uuid:d73b2edc-40af-11e1-ac09-0050569d679d.

5. GUILLELMUS GNAPHAEUS EN ZIJN *ACOLASTUS*

Hoewel er maar drie drama's van hem bekend zijn, behoort Guillelmus Gnaphaeus (Willem Claesz de Volder, 1493-1568) tot de opmerkelijkste auteurs van Latijns theater uit de Lage Landen. Hij kwam uit Den Haag, waar hij na zijn studies in Leuven en Keulen (bachelorstitel in 1512) in 1522 rector van de Latijnse school werd, waar hij ooit zelf leerling was geweest. Om zijn Lutherse neigingen werd hij in 1523 en 1525 gevangen gezet en moest in 1528 in ballingschap gaan. Zoals veel protestanten ging hij naar Elbing (Elbląg) waar hij in 1535 rector van de nieuw opgerichte Latijnse school werd. Daar voerde hij met zijn studenten ook zijn Latijnse stukken *Acolastus* (De verloren zoon, 1529) en *Morosophus* (De wijze domkop, 1541) op. Vanwege problemen met de plaatselijke Lutherse bisschop vertrok hij op uitnodiging van graaf Albrecht van Pruisen naar Koningsbergen (nu Kaliningrad), waar hij weer rector van het plaatselijke gymnasium en in 1544 lector theologie aan de nieuwe universiteit werd. Hier schreef hij zijn laatste drama *Hypocrisis* (1544). Maar ook in Koningsbergen kreeg hij problemen, werd in 1547 geëxcommuniceerd en eindigde uiteindelijk op uitnodiging van gravin Anna van Oldenburg, vrouwe van Oost-Friesland als calvinist aan haar hof in Emden. Hij werd secretaris en gouverneur van de Oostfriese prinses, en ten slotte ook burgemeester van de stad Norden.

Gnaphaeus schreef het stuk *Acolastus* (De Onverantwoordelijke) waarschijnlijk nog in Den Haag. Het stuk werd in 1529 voor het eerst in Antwerpen uitgegeven door Godfridus Dumaëus en in datzelfde jaar met succes opgevoerd in Elbląg. Het behandelt de parabel van de verloren zoon in het evangelie van Lucas (Lucas 15:11-23). De Nederlandse vertaling van Minderaa dateert uit 1956 en is gebaseerd op de eerste druk (Hamelink 8).

De personages hebben Griekse allegorische namen. Zo heeft vader Pelargus (Ooievaar) een vriend Eubulus (Goede Raad) en zijn zoon Acolastus (Onverantwoordelijke) heeft weer als vriend Philautus (Egoïst) en diens kameraden zijn Pamphagus (Alleseter) en Pantholabus (Allesbederver). Het verhaal begint met een traditionele dialoog waarin de spelers zich tot het publiek wenden.

Dan volgt een gesprek van Pelargus en Eubulus. Pelargus is ongelukkig met het vertrek van zijn jongste zoon Acolastus. Als een goede psycholoog raadt Eubulus aan om Acolastus niet tegen te houden. Die zou dan alleen maar nóg liever weg gaan. Pelargus geeft Acolastus geld, drukt hem op het hart om voorzichtig te zijn en zich goed te gedragen. Acolastus doet of hij dit ter harte neemt en vertrekt met Philautus. De kameraden Pamphagus en Pantolabus zorgen voor onderdak bij de pooier Sannio en de prostituee Laïs. Thuis is Pelargus bezorgd, maar Eubulus zegt dat hij op God moet vertrouwen (vers 725). Acolastus raakt door zijn 'kameraden' aan de bedelstaf

en wordt varkenshoeder. Hij denkt terug aan zijn vaderhuis en besluit terug te gaan om daar als knecht te dienen.

Onderweg studeert hij het gesprek met zijn vader in: “*Pater, peccavi in coelum et coram te.*” – “*Vader ik heb gezondigd tegen de hemel en tegen u...*” Dat is niet toevallig ook de formule waarmee een biechteling zijn biecht begint. Maar het loopt anders. Zo gauw Pelargus hem ziet komen, snelt hij naar zijn zoon toe, richt een feestmaal aan en laat Acolastus mooi kleden. Acolastus is ontroerd door de diepe vaderliefde. Tussen hen is er deze dialoog (verzen 1236-1240, 1254-1255):

P: *Hem, mi fili, o fili mi!* **A:** *Au, mi pater, fuge has meas sordes!* **P:** *Nihil quicquam offendunt, quia Te amo, gnate mi. Nunc tollare humo.* **A:** *Hocine Est esse patrem? Hocine esse filium?*
[...]

P: *Donata sunt Tibi omnia; bono animo es! Places, numquam ut magis...*

P: Ach zoon, mijn zoon! **A:** Vader, pas op, ik heb smerige kleren! **P:** Dat doet me niets, want ik hou zoveel van je, mijn zontje. Kom, ik help je opstaan. **A:** Dus dat is het om een vader te zijn? Zo is het zoon te zijn?

[...]

P: Alles is je vergeven, Wees gerust! Ik hou van je als nooit eerder.

Hier is er een parallel tussen de liefde van Pelargus voor zijn zondige zoon en die van God voor de schepping. Deze vergelijking wordt in de epiloog expliciet verwoord.

Nu wist het publiek wel dat er in de Bijbel nog de brave oudere broer voorkomt die het absoluut niet eens is met het gedrag van zijn vader jegens zijn jongere broer. Maar Gnaphaeus laat déze rol wijselijk buiten zijn stuk, waardoor de vaderlijke liefde jegens de verloren zoon nog extra wordt onderstreept.

Dit stuk had het meeste succes. Het werd in Duits, Engels en Frans vertaald en was van invloed op andere auteurs. De parabel van de verloren zoon was een van de meest geliefde in kunst en preken. Zo zijn er onder meer schilderijen in de zestiende eeuw bekend met dit thema van Cornelis Massys (1538) en van Jan Sander van Hemessen (1536).¹⁰ De populariteit van de parabel is begrijpelijk: in de gemeenschap van die tijd kon je zomaar alles door noodlot verliezen en dan was familie een essentieel vangnet. De Lutherse strekking van het stuk is dat je slechts door geloof gerechtvaardigd bent (*sola fides sufficit*).¹¹ Toch werd het stuk ook door jezuiten opgevoerd. Zij konden goed overweg met de barmhartigheid van God die zelfs de grootste zondaren vergeeft, mits er berouw is getoond (Hamelink 22).

¹⁰ Dank aan de reviewer die mij hierop attent maakte.

¹¹ Het thema van de verloren zoon werd ook door Luther gebruikt in een preek uit 1522. Hierin stelde hij de oudere zoon die boos wordt op de in zijn ogen onrechtvaardige vader, gelijk aan de katholieke kerk (Minderaa 58).

6. MACROPEDIUS EN ZIJN *HECASTUS*

Georgius Macropedius (1487-1558) kwam uit het Noord-Brabantse stadje Gemert. Zijn humanistennaam is een vergrieksing van zijn familienaam Lanckvelt. Hij bezocht de school van de Broeders des Gemenen Levens in het nabije Den Bosch. Later werd hij daar rector-repetitor en in 1524 trok hij naar Luik om de Broederschool daar te leiden. Hij was enthousiast over zijn leerlingen die al op zevenjarige leeftijd vloeiend Latijn spraken en op hun veertiende eigen werk in die taal schreven (Giebels 15). Onder zijn leiding groeide de school tot liefst zestienhonderd leerlingen, een enorm aantal voor die tijd. Rond 1530 werd hij rector van het Hiëronymusgymnasium in Utrecht en de laatste twee jaar van zijn leven bracht hij in Den Bosch door. Macropedius werd in 1512 tot priester gewijd en bleef altijd katholiek.

Hoewel hij anders dan de meeste andere theaterauteurs nooit had gestudeerd, was zijn kennis van Latijn, Grieks en Hebreeuws befaamd. Naast twaalf theaterstukken schreef hij ook leerboeken. Macropedius kreeg al tijdens zijn leven erkenning. Zijn stukken werden in een gezamenlijke editie uitgegeven en vertaald naar het Deens, Duits, Frans en Zweeds. Ze werden in heel Europa opgevoerd, tot in Cambridge en Praag toe.

Het meeste succes had *Hecastus* (Iedereen, 1539), een bewerking van de bekende laat-vijftiende-eeuwse moraliteit *Elckerlijc*. Die was al eens in 1536 als *Homulus* (Mensje) in het Latijn bewerkt door de Maastrichtse rector Christianus Ischyrius (voor 1517-na 1536). Waar *Elckerlijc* een zuiver allegorisch drama is, plaatst Macropedius zijn protagonisten in het dagelijkse leven, zonder een duidelijk verschil tussen goed en kwaad. Waar God in *Elckerlijc* walgt van de zonden van de mensen, zegt de proloog van *Hecastus*:

Ik bied u een verhaal aan, waarin geen smerige wandaden of onzedige gedragingen zijn. Maar u ziet hoe, net als iedereen, bijvoorbeeld deze Hecastus na een leven vol hoogmoed en uitspattingen opeens uit de kring van zijn naasten wordt gerukt en naar de verschrikkelijke dood wordt gevoerd. [...] Er is hier geen don Juan, geen schaamteloos hoertje of wat dan ook dat de zedige toeschouwer aanstoot kan geven.

Kortom, het stuk is geschikt voor de jonge scholier. Van de allegorische figuren uit *Elckerlijc* zijn Mors (Dood), Plutus (Rijkdom) en Virtus (Deugd) overgebleven. Verder treedt Fides (Geloof) op, en aan de kant van de dood staat nog Satan (de duivel). Er treden in het stuk types uit het dagelijks leven op die in de geest van Plautus en Terentius allegorische namen kregen: Oeconomus (een bevrijde slaaf) en Daetrus (een kok). Tenslotte voegde Macropedius nog als afgezant van God de

geheimzinnige Nomodidascalus (Leerling van de Wet) toe en werd er een koor in het stuk opgenomen.

Het verhaal is als volgt. De gelukkige rijke jongeman Hecastus organiseert het ene feest na het andere. Zijn vrouw Epicuria waarschuwt hem voor het laatste oordeel, maar Hecastus stelt: onze doop en Christus zullen ons redden. Dan duikt opeens Nomodidascalus op om hem op te halen. Hecastus is echter niet thuis, omdat hij op bezoek is bij vrienden. Intussen spreekt Nomodidascalus met Epicuria, die druk in de weer is met voorbereidingen voor een feest. Als Hecastus thuiskomt, geeft Nomodidascalus hem een brief van God zelf. Hecastus schrikt enorm en de koorzang met passages uit de bijbel onderstreept de gespannen sfeer.

Hecastus vraagt dan zijn zonen, verwanten, vrouw en dienaren om mee te gaan. Iedereen weigert, Plutus (Rijkdom) kan niet mee, want de rijkdom neem je niet mee in het graf.¹² Als tenslotte Dood hem komt ophalen, verschijnt Deugd, met wie Hecastus vroeger bevriend was, voordat Rijkdom hem veranderde. Deugd wil graag mee gaan, maar is zelf niet voldoende voor redding. Er is nog een geleerde persoon nodig die Hecastus kan zeggen wat er verder nog voor zijn heil nodig is. Als Deugd haar hulp toezegt, komen de gevluchte dienaren terug en brengen de priester Hiëronymus mee.

Verder komt Geloof erbij om Deugd te helpen. Priester Hiëronymus weet met hun hulp Hecastus tot berouw te brengen. Deze kan nu zonder angst sterven en zijn ziel aan God aanbevelen.¹³ In de epiloog beleert Hiëronymus de rouwende Epicuria en verwanten dat ook een zondaar altijd hoop op redding heeft.

Macropedius heeft het stuk een Senecaans uiterlijk gegeven. Het heeft nu vijf bedrijven gekregen, onderling wat verschillend in spanning en lengte (Vershelde, 238). Een belangrijke afwijking van *Elckerlijc* is dat het stuk een sterk realistisch karakter heeft gekregen. Het aantal allegorische figuren is beperkt, maar de aanwezige personages zijn wat meer uitgediept dan de *flat characters* van *Elckerlijc*. Anders dan in *Elckerlijc* is de dood niet langer de bode van God (deze functie heeft nu Nomodidascalus op zich genomen), maar samen met de duivel Gods tegenstander die op de menselijke ziel jaagt (Vershelde, 247). Anders dan *Elckerlijc* heeft Hecastus in het begin niet door dat de boodschap dat hij moet sterven van God komt. Dat inzicht breekt bij hem pas aan het einde van het tweede bedrijf, zowat halverwege het stuk door. Hecastus zondigt bewust en keert zich uiteindelijk ook bewust van die zonde af, waarmee het thema van berouw voorop komt te staan.

¹² Plutus is een wat merkwaardig personage in het stuk. Volgens de opgave in de *personae dramatis* moet hij worden voorgesteld als *latens et loquens ex arca*, verscholen en sprekend vanuit de schatkist.

¹³ Vershelde (241, noot 12) merkt hierbij op dat de dood bij Macropedius de antikiserende vrouwelijke personificatie krijgt, zoals die in de renaissance mode werd, mede onder invloed van het feit dat *mors* een vrouwelijk woord is.

TER AFSLUITING

De functie van Latijns theater op scholen was leerlingen met levend Latijn kennis te laten maken en hun tegelijkertijd een morele boodschap mee te geven. Het eerste doel werd bereikt door comedies van Plautus en Terentius als voorbeeld te nemen, maar die stukken in een alledaags kader te plaatsen en er figuren uit het dagelijks leven aan toe te voegen. Voor het tweede doel, de morele boodschap, waren Bijbelse thema's geschikt, vooral geliefde parabelen als die van de verloren zoon. Door stukken te nemen, waarvan de plot in beginsel bekend was en door er soms ook een woordje in de landstaal, het Nederlands, tussendoor te gooien, kon het publiek de gang van zaken goed volgen. Er werd ook steeds gezorgd voor een inleiding in het Nederlands. En voor de leerlingen was het een kans om er levend Latijn mee te leren en kennis te maken met minder gebruikelijke grammaticale constructies (Bloemendal, *Spiegel* 93).

BIBLIOGRAFIE

- Bloemendal, Jan. *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw*. Verloren, 2003.
- Bloemendal, Jan. 'Neo-Latin Drama in the Low Countries'. *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*, geredigeerd door Jan Bloemendal en Howard B. Norland, Brill, 2013, pp. 293-364.
- Boekholt, Petrus Th. F. M., en Engelina P. de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Van Gorcum, 1987.
- Boogerd, Leonardus van den. *Het Jezüetendrama in de Nederlanden*. Wolters, 1961. Katholieke Universiteit Nijmegen, dissertatie Faculteit Godgeleerdheid.
- Erenstein, Robert L., redacteur. *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam UP, 1996.
- Engelbrechtová, Jana. 'Latinské školní drama v Nizozemí'. *Nizozemské divadelní hry ve středověku*, geredigeerd door Benjamin Bossaert e.a. Univerzita Palackého v Olomouci, 2019, pp. 207-229.
- Giebels, Henk. 'Macropedius's Life and Times'. *European Medieval Drama*, vol. 13, 2009, pp. 7-38.
- Hamelink, Roos. 'Doe uw voordeel met de verborgen betekenis. Een vergelijking tussen Macropedius' en Gnapheus' schooltoneelstukken gebaseerd op de Verloren Zoon. 2016. Universiteit Utrecht, Masterscriptie. studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/23184.
- Minderaa, Pieter, redacteur. *Guilielmus Gnapheus. Acolastus*. Tjeenk, 1956.
- Mohrmann, Christine. 'Le latin médiéval'. *Cahiers de la Civilisation Médiévale*, vol. 1, nr. 3, 1958, pp. 265-294.
- Porteman, Karel, en Mieke B. Smits-Veldt. *Een nieuw vaderland voor de Muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Bert Bakker, 2008.
- Post, Regnerus R. *The modern devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Brill, 1968.
- Vershelde, Bernadette. 'Macropedius' Hecastus (1539), Ischyrius' Homulus (1536) en Elckerlyc'. *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, vol. 37, 1983, pp. 235-254.

LATIJNS SCHOOLDRAMA IN DE NEDERLANDEN

A b s t r a c t

In deze bijdrage wordt eerst een beknopt overzicht gegeven van de ontwikkeling van het Latijnstalige onderwijs in de Lage Landen in de middeleeuwen en renaissance. Vervolgens wordt de positie van het renaissancistische Latijnse schooldrama in de Nederlanden behandeld in verband met de verwerking van Middelnederlands materiaal met speciale aandacht voor het toneelstuk *Elckerlijc*. Hierbij wordt tevens bekeken welke thematiek zowel in Middelnederlands drama als in het Latijnse schooldrama voorkomt. De drie belangrijkste generaties van auteurs van schooldrama's worden kort voorgesteld. De periode van dit schooldrama betreft hier de Nederlandse renaissance van eind zestiende en begin zeventiende eeuw. Deze periode wordt met voorbeelden van enkele auteurs en stukken geïllustreerd, met name de *Acolastus* van Guillemus Gnaphaeus en de *Hecastus* van Georgius Macropedius.

Trefwoorden: theater; schooldrama; Latijn; Nederlanden; middeleeuwen; renaissance.

ŁACIŃSKI TEATR SZKOLNY W NIDERLANDACH

S t r e s z c z e n i e

W niniejszym artykule autorka wychodzi od krótkiego przeglądu rozwoju edukacji w języku łacińskim w Niderlandach w średniowieczu i renesansie, po czym poddaje analizie znaczenie renesansowego łacińskiego dramatu szkolnego w Niderlandach w odniesieniu do treści utworów średnioniderlandzkich (1200-1500), ze szczególnym uwzględnieniem dramatu *Elckerlijc*. W polu uwagi znajdują się również tematy wspólne zarówno dla dramatu średnioniderlandzkiego, jak i łacińskiego dramatu szkolnego. W artykule przedstawiono pokrótce trzy najważniejsze pokolenia autorów dramatu szkolnego. Okres teatru szkolnego obejmuje niderlandzki renesans końca XVI i początku XVII wieku. Okres ten został zilustrowany przykładami kilku autorów i utworów, w szczególności *Acolastus* Guillemusa Gnaphaeusa i *Hecastus* Georgiusa Macropediusa.

Słowa kluczowe: teatr; teatr szkolny; łacina; Niderlandy; średniowiecze; renesans.

Przetłumaczyła Beata Popławska

LATIN SCHOOL DRAMA IN THE LOW COUNTRIES

S u m m a r y

This contribution first gives a brief overview of the development of Latin-language education in the Low Countries in the Middle Ages and the Renaissance. Subsequently, the position of Renaissance Latin school drama in the Low Countries is examined in relation to the incorporation of Middle Dutch material, with special attention paid to the play *Elckerlijc*. It also examines which themes are shared in both Middle Dutch drama and Latin school drama. The three most important generations of school drama authors are also briefly introduced. The period of these school dramas is that of the Dutch Renaissance of the late sixteenth and early seventeenth century. This period is illustrated with examples of several authors and plays, in particular the *Acolastus* by Guillemus Gnaphaeus and the *Hecastus* by Georgius Macropedius.

Keywords: theatre; school drama; Latin; Low Countries; Middle Ages; Renaissance.